

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav hospodářských a sociálních dějin
Historické vědy – Moderní hospodářské a sociální dějiny

Teze disertační práce

Ze světa podnikání do světa plánované distribuce

**Sonda do vývoje českého spotřebního družstevnictví
v letech 1945 – 1956 (kraj Ústí nad Labem)**

From the World of Business to the World of Planned Distribution

A Look into the Development of Czech Consumer Cooperatives: 1945 – 1956 (Ústí nad Labem Region)

Autor: Mgr. Jan Slaviček

Školitel: Prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc.

Praha 2015

Předmět výzkumu

Předmětem zkoumání disertační práce jsou proměny českého spotřebního družstevnictví v letech 1945 – 1956. Práce toto téma pojímá z úhlu makroekonomického, tedy vývoje hlavních trendů na celorepublikové úrovni, ale také z úhlu mikroekonomického, tedy vývoje jednotlivých družstev, a to na příkladu tehdejšího kraje Ústí nad Labem. V centru zájmu stojí:

1. Vývoj územně – organizační struktury;
2. proměny rolí spotřebních družstev v československé ekonomice;
3. provozní činnost družstev a jejich hospodářské výsledky;
4. proměny vztahů mezi spotřebními družstvy a Komunistickou stranou Československa.

Práce se dále zaměřuje také na některé atypičnosti, na nichž formou případové studie ukazuje limity tehdejšího systému. Celkovou proměnu spotřebního družstevnictví analyzuje v jejích jednotlivých fázích a zasazuje ji do širšího kontextu sovětizace, vytváření systému centrálně plánované ekonomiky a celkového ekonomického, sociálního a politického vývoje Československa v uvedených letech.

Stav bádání

Tématem vývoje spotřebního družstevnictví v prvních přibližně deseti poválečných letech se odborné bádání českých historiků ani ekonomů dosud nezabývalo. V českém prostoru ostatně zatím chybí i syntetické zpracování širších souvisejících témat, jako dějin obchodu či konzumu po druhé světové válce (ale i množství dílčích studií věnujících se těmto tématům je nedostatečné).

Literaturu zabývající se tématem zkoumaným touto disertační prací je možné rozdělit do dvou skupin podle doby původu. První tvoří literatura z doby komunistického režimu. Tato skupina je poměrně početná (přibližně 20 položek), její obsah je však velmi významně poznamenán dobou vzniku, nese se v duchu ideologizace minulosti i současnosti. Informace obsažené v těchto publikacích jsou neúplné a ideologicky instrumentalizované směrem k družstevníkům i širší veřejnosti. Jedná se o výraz dobové manipulativní práce s informacemi, které jsou účelově redukovány a interpretovány a mohou být i úmyslně přetvářeny v dílčí dezinformace. Při líčení

vývoje spotřebního družstevnictví po roce 1948 je komunistická literatura velmi glorifikující a absentují v ní (až na pár nečetných, níže uvedených výjimek) jakékoli názory, které by tuto interpretaci relativizovaly. Vývoj spotřebního družstevnictví popisuje pouze na makroekonomické a organizační úrovni. Jakékoli významnější údaje o nižších složkách a jejich činnosti v zásadě neobsahuje. Výrazem doby je rovněž téměř absolutní absence hospodářských údajů, které v 50. letech představovaly předmět státního a služebního tajemství.

Uvedené charakteristiky platí pro drtivou většinu publikací uvedeného období. Jedná se především o knihy Otakara Krause,¹ Aloise Jonáka,² Miloslava Petroviče,³ Vladimíra Šorma,⁴ Antonína Švandy,⁵ ale především Karla Pernici,⁶ stejně jako o brožuru *Družstevní minimum* z roku 1975.⁷ Naprosto schematicky, ideologicky a zjednodušeně interpretuje vývoj a úlohu spotřebního družstevnictví i obsáhlá práce autorského kolektivu *Dějiny družstevního hnutí*, zejména ve svém třetím díle.⁸ Navzdory uvedeným trendům se však v komunistické literatuře dá nalézt několik publikací, které období let 1945 – 1956 pojímají s jistým nadhledem a komplexněji a někdy i reflektují negativní stránky vývoje konzumních družstev. Část jejich autorů patří do výše uvedené skupiny, tyto odlišně pojaté práce jsou pak vždy spojeny s obdobími, ve kterých režim procházel specifickou fází charakterizovanou dočasným uvolněním informačního monopolu. Mezi uvedená kritičtější díla patří například publikace *20 let družstevnictví svobodného Československa* z roku 1965,⁹ která připouští i některé stinné stránky reformy z let 1953 – 1956, jako například její nákladnost. Bez výraznějšího ideologického balastu pak vznikala kniha Karla Pernici *Družstevnictví*,¹⁰ vydaná roku 1968, tedy v době pražského jara, kdy se společnost výrazně informačně otevřela. Pouští se do nevídané kritiky státních zásahů do družstevnictví v 50. letech. Poměrně jednoznačně odsuzuje reorganizaci v roce 1953, jež je jednou z klíčových změn zkoumaných touto prací, jako neefektivní a chybnou.

1 KRAUS, Otakar. *Základy ekonomiky československého spotřebního družstevnictví. Díl 1*. 1. vyd. Praha: Orbis, 1956. Vnitřní obchod.

2 JONÁK, Alois. *15 let československého spotřebního družstevnictví*. 1. vyd. Praha: Svěpomoc, 1960.

3 PETROVIČ, Miloslav. *Družstevnictví*. 1. vyd. Praha: Svěpomoc, 1961. Základní studijní text; Sv. 3.

4 ŠORM, Vladimír a ULRICH, Jindřich. *Společenská úloha spotřebního družstevnictví*. 1. vyd. Praha: Svěpomoc, 1963; ŠORM, Vladimír a MRÁZKO, Imrich. *Československé družstevnictví. [Díl] 2, Spotřebné družstevnictví*. Bratislava: Svěpomoc, 1980.

5 ŠVANDA, Antonín, ed. *Československé družstevnictví. 1. [díl], Všeobecná část*. 1. vyd. Praha: Svěpomoc, 1977.

6 PERNICA, Karel Martin a KINCL, Karel. *Obchodní politika a její aplikace v systému československého spotřebního družstevnictví*. 1. vyd. Praha: Svěpomoc, 1970; PERNICA, Karel Martin a kol. *Podíl a formy účasti socialistického družstevnictví na rozvoji národní ekonomiky: Vybrané problémy: Určeno pro posl. fak. společ. věd*. 1. vyd. Praha: Univ. 17. listopadu, 1974; PERNICA, Karel Martin a SLOBODA, Štefan. *Úvod do družstevnictví*. 1. vyd. Praha: Svěpomoc, 1974; PERNICA, Karel Martin et al. *Socialistické družstevnictví v ČSSR*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1988. Reálný socialismus.

7 *Družstevní minimum*. 1. vyd. Praha: Svěpomoc, 1975.

8 ŠORM, Vladimír, PERNICA, Karel Martin a VĚTVIČKA, Miloš. *Dějiny družstevního hnutí. Díl 3, Dějiny spotřebního družstevnictví u nás. 2. část, Historie a úloha bytového družstevnictví*. 1. vyd. Praha: Svěpomoc, 1961.

9 VĚTVIČKA, Miloš. *20 let družstevnictví svobodného Československa*. 1. vyd. Praha: Svěpomoc, 1965.

10 PERNICA, Karel Martin. *Družstevnictví*. 1. vyd. Praha: Svěpomoc, 1968.

Poslední dvě publikace týkající se spotřebních družstev vznikaly až v samotném závěru 80. let, v době výrazného uvolňování režimu, takže se mohly pustit do odvážnějšího hodnocení. Vysokoškolská skripta *Družstevnictvo* z roku 1988¹¹ sice obsahují klasickou komunistickou interpretaci, ta je však formulována výrazně mírněji než v předcházejících publikacích. Skripta *Československé družstevnictví v přestavbě hospodářského mechanismu* z roku 1989¹² se dokonce pouští do opatrné kritiky dosavadní družstevní praxe charakterizované nevhodnými státními zásahy.

Celkově lze literaturu komunistického období označit z hlediska cílů této práce jako informačně chudou, obsahující jen základní informace o počtu družstev, jejich členské základně a hlavních etapách vývoje organizační struktury, pojednané ovšem výlučně shora. Alespoň pro období sledované disertační prací v ní absentují údaje o hospodářské činnosti a ekonomických výsledcích družstev. Tato charakteristika platí i pro oněch několik zmiňovaných kritičtějších publikací.

K historii spotřebního družstevnictví existují pouze tři významnější práce vydané po roce 1989. První z nich je publikace *Vývoj družstevnictví na území ČSFR* z roku 1992,¹³ která přináší pohled pamětníků a byla první publikací věnující se družstevní historii zbavené komunistické ideologie. Bohužel však postrádá poznámkový aparát, takže nelze rozlišit, kdy vychází autoři z pramenů a kdy ze své paměti. Tuto publikaci následují dvě práce autorských kolektivů kolem Lidmily Němcové z let 1999 a 2001,¹⁴ které jsou jedinými pokusy o vědecký přístup k této problematice (ačkoli bohužel rovněž postrádají poznámkový aparát). Orientace těchto dvou publikací vyjadřuje pohled moderního ekonoma, který vývoj družstevního hnutí analyzuje pod zorným úhlem současnosti, chybí jí však pojetí zohledňující trendy moderního historického bádání. Pouze na velmi všeobecné úrovni je pojímán vývoj spotřebního družstevnictví rovněž v rozsáhlé syntetické práci o hospodářských a sociálních dějinách ČSR z pera autorského kolektivu kolem Václava Průchy.¹⁵

Celkově se většina publikací vydaných po roce 1989 nese v duchu střízlivého a neideologického přístupu, což je oproti komunistickému období významný posun. Naproti tomu však není příliš hluboce analyticky zaměřená a z hlediska zkoumání historie spotřebních družstev

11 BREZNÍK, Jozef a MRÁZKO, Imrich. *Družstevnictvo*. 1. vyd. V Bratislave: Vysoká škola ekonomická, 1988. Vysokoškolské skriptá.

12 KRŮČEK, Zdeněk. *Československé družstevnictví v přestavbě hospodářského mechanismu. Met. materiál pro lektory Socialist. akademie ČSSR*. 1. vyd. Praha: Horizont, 1989. Studijní materiály na pomoc lektorům Socialist. akademie ČSSR. Na pomoc ekon. propagandě; 27.

13 SMRČKA, Ladislav a kol. *Vývoj družstevnictví na území ČSFR*. Praha: Svépomoc, 1992.

14 NĚMCOVÁ, Lidmila a PRŮCHA, Václav. *K dějinám družstevnictví ve světě a v Československu*. V Praze: Vysoká škola ekonomická, Národohospodářská fakulta, 1999. Studie z hospodářských dějin; č. 13; NĚMCOVÁ, Lidmila a kol. *Výbrané kapitoly z českého družstevnictví*. Praha: Družstevní asociace ČR, 2001.

15 PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992*. 1. vyd. Brno: Doplněk, 2004-2009, sv. 2.

v komunistickém období se omezuje na přehled základních údajů a neúplných informací (chybí v ní například detailnější analýza ukončení reformy spotřebních družstev a změna jejich organizace v roce 1956). Vývoj spotřebního družstevnictví nahlíží vždy shora a omezuje se na základní popis organizační struktury. Analytické zhodnocení praxe a fungování družstev na mikroekonomické úrovni zde zcela absentuje, nefunkčnost a problémy jsou sice podrobeny kritice, ale minimálně analyticky zkoumány.

Prameny

Omezená informační hodnota uvedené literatury umocňuje význam archivní pramenné základny. Její východisko tvoří materiály centrálních i regionálních institucí a organizací. Na centrální úrovni je to archiv ÚV KSČ, kde je uchováno mnoho dílčích informací v celé řadě jeho jednotlivých fondů. Z dalších informačních zdrojů uložených v Národním archivu v Praze byly použity fondy archivu předsednictva vlády, archivů několika ministerstev, Zemského úřadu v Praze a další.¹⁶ Velmi cenným informačním zdrojem se ukázaly být zápisy z jednání předsednictva, resp. představenstva ÚRD, které jsou uloženy v archivu Družstevní asociace České republiky. Tvoří v podstatě jediný ucelený dochovaný fond, jehož původce se primárně věnoval družstevní problematice, bohužel však končí rokem 1953.

Základem této práce jsou prameny regionální provenience. Zde se jedná především o archivy příslušných okresních národních výborů (ONV) a okresních výborů Komunistické strany Československa (OV KSČ), které jsou uloženy v příslušných státních okresních archivech kraje Ústí nad Labem.

Jako další byly využity materiály fondů Krajského národního výboru v Ústí nad Labem a krajského výboru KSČ tamtéž, které jsou uloženy v archivu města Ústí nad Labem. Obsahují však jen poměrně málo relevantních materiálů. Dalším významným zdrojem by samozřejmě měly být archivy jednotlivých družstev. Zde se dochovaly relevantní zdroje pouze u Jednot Litoměřice, Lovosice, Roudnice nad Labem a Ústí nad Labem. Archivy dalších družstev se většinou nedochovaly vůbec. Jedinou výjimku představuje torzo archivu děčínského družstva Sociakol o rozsahu několika stran bez relevantnější výpovědní hodnoty. Spisů jednotlivých družstev z provenience firemního rejstříku krajského soudu se dochovalo pouze několik. I v těchto případech se jedná o pouhá torza, která však mají překvapivě vysokou výpovědní hodnotu, zejména co se týče personálního složení vedení družstva a usnesení některých valných hromad.

Pramennou základnu lze sice označit za poměrně rozsáhlou, avšak velmi neúplnou a

¹⁶ Fondy Ústřední rady družstev, Českého svazu spotřebních družstev a Ministerstva vnitřního obchodu jsou bohužel nezpracované a až na jedinou výjimku se v nich správkyni fondů nepodařilo vyhledat pro téma této disertační práce žádné relevantní údaje.

v některých případech dokonce fragmentární. Na základě svého archivního výzkumu je však autor přesvědčen, že pramenná základna je dostatečně reprezentativní, aby umožnila formulovat kvalifikované závěry, byť v některých případech pouze dílčí, případně tezovité. Ty budou muset být verifikovány dalším výzkumem po případném doplnění dalšími prameny, podle názoru autora však především na centrální úrovni.

Struktura práce

Základní otázka kladená touto prací je, zda spotřební družstevnictví se svým sociálním zakotvením má potenciál dalšího rozvoje v nových podmínkách po roce 1945 (respektive 1948). Mohou družstva v československém totalitárním režimu po roce 1948 i nadále plnit (alespoň částečně) své původní funkce? Pokud ne, jaké jsou jejich funkce nové? Jsou to stále hlavně úkoly hospodářské a sociální jako v době první republiky nebo nyní vrchu nabývají úkoly politické stanovované novou vládnoucí elitou? Má spotřební družstevnictví v nové politické, hospodářské a sociální situaci vůbec ještě své hospodářské opodstatnění?

Výše uvedené základní otázky se dále tříští do řady dílčích podotázek, které práce uspořádává do několika tématických bloků, jimž odpovídají jednotlivé kapitoly. Po první kapitole zabývající se historickým vývojem družstev se kapitola č. 2 zaměřuje na vývoj organizační struktury spotřebního družstevnictví. Do druhé světové války se tato struktura utvářela převážně živelně. Družstva vznikala obvykle iniciativou zdola, ale vzhledem k jejich propojení s politickými stranami nebyla výjimečná ani situace vzniku rozhodnutím shora. Z úzké vazby na politické strany vyplýval také fakt častého překrývání územní působnosti jednotlivých spotřebních družstev. Již za protektorátu byla družstva administrativně výrazně omezována, přičemž důraz byl kladen právě na efektivitu distribuce. Záměrem této části práce bylo potvrdit nebo vyvrátit předběžnou tezi, že po druhé světové válce zůstal tento důraz na efektivitu zachován a územní konkurence družstev mezi sebou se nepřipouštěla, zejména v bývalém odtrženém pohraničí, kde bylo nutné urychleně zajistit zásobování obyvatelstva a kde se spotřební družstva zcela obnovovala, protože během války nuceně likvidovala.

Vývoj územní struktury po roce 1948 je v dosavadní literatuře popsán pouze v nejhrubších obrysech a cílem práce tedy bylo zpřesnit toto poznání a periodizovat jednotlivé fáze, ale především analyzovat tento vývoj jak na úrovni centrální, tak i na úrovni jednotlivých okresů. V rámci tohoto zkoumání se práce soustředila především na úlohu samotných družstev a jejich sdružujících organizací, především Ústřední rady družstev (ÚRD), v těchto změnách. Mohla družstva vůbec prosadit jakoukoli svou koncepci nebo musela přijímat rozhodnutí učiněná shora? Prosazovaly se

při nových územních vymezeních spíše argumenty politické nebo hospodářské? Jaký odpor a s jakými výsledky kladli družstevníci plánovaným, proti záměrům a tradicím spotřebního družstevnictví směřujícím reformám?

Druhý soubor problémů směřuje k roli spotřebních družstev v československé ekonomice, resp. obchodu a zabývá se jím třetí kapitola. Jak vnímal tuto roli stát a jak naopak družstva? Měla v upevňujícím se komunistickém režimu nějaký prostor pro vlastní iniciativu a rozhodování? Zvyšuje se postupně jejich podřízenost státu? V rámci tohoto bádání kapitola detailněji zkoumá také úlohu spotřebního družstevnictví při přeměně sektorové struktury hospodářství ČSR. Konzumní družstva sehrála zásadní roli při socializaci soukromého maloobchodu po roce 1948, což je fenomén dostatečně statisticky podložený na celorepublikové úrovni. Disertační práce sleduje jeho vývoj na úrovních jednotlivých okresů, přičemž analyzuje některé odlišnosti oproti makroekonomické úrovni.

Čtvrtá kapitola se zabývá hospodářskou činností konzumních družstev. Zaměřuje se především na jejich ekonomické výsledky. Počty zaměstnanců a prodejen ve sledovaném období rostou, protože v rámci „socializace“ převzala družstva mnoho dříve soukromých provozoven. Současně však dochází k výraznému snížení jejich zisků. To bylo ovlivněno jak faktory shora (zisk družstev byl zcela v intencích komunistického režimu plánován velmi nízký), tak i zdola (schopnosti vedení, logistické problémy, „úzké profily“ atd.). Podstatné byly také hospodářské a distribuční obtíže, kterým spotřební družstevnictví čelilo. Tyto problémy postupně narůstaly a byly způsobeny jak vlivem makroekonomických faktorů (např. špatné obilí – mouka – chléb), tak i faktorů regionálního původu (špatné řízení a kontrola, nekvalifikovaní a líní zaměstnanci).

Další otázky a cíle se týkají vztahů mezi spotřebními družstvy a komunistickou stranou a řeší je kapitola č. 5. Z dosavadní historické literatury vyplývá, že se jednalo o vztah podřízenosti, jež se s postupujícím časem po roce 1948 neustále prohlubovala. Disertační práce analyzuje tento proces, který probíhal ze dvou směrů, a to shora (instrumentálně, přes stranické a veřejnosprávní orgány) a zdola (přes kádrovou politiku). K podřízení družstev KSČ docházelo již před únorem 1948 a po převratu byl tento proces za účasti akčních výborů Národní fronty rychle dokončen. Podstatné je také, že některá družstva se s KSČ propojovala ze své vlastní vůle. V rámci páté kapitoly je také nastíněna kvalifikační způsobilost člen statutárních orgánů několika sledovaných družstev.

Poslední, šestá kapitola, je věnována atypickému případu družstva Sociakol Děčín v letech 1945 – 1950. Ukazuje unikátní vybočení ze systému spotřebních družstev, které odhaluje limity schopností režimu odhalovat podvodné postupy zejména v období tzv. limitované demokracie let 1945 – 1948. Ukazuje však také úzké provázání Sociakolu s Komunistickou stranou Československa a atypický případ zasahování družstva do jiných podniků (papírenské továrny), za nímž lze tušit snahu vedení družstva tyto podniky dlouhodobě ovládnout.

Závěry práce

V úvodu disertační práce byly definovány čtyři tématické aspekty, pod jejichž úhlem byly zkoumány proměny českého spotřebního družstevnictví v letech 1945 – 1956. Byly to za prvé otázky územní organizace, za druhé problematika ekonomických rolí družstev, za třetí otázky vztahů mezi spotřebními družstvy a Komunistickou stranou Československa a konečně téma hospodářské činnosti spotřebních družstev. Torzovitost a nezpracovanost značné části archivních fondů neumožňuje všechny v úvodu položené otázky plně a definitivně zodpovědět. Systémová analýza však umožnila nalézt na většinu těchto otázek plausibilní odpovědi. Ačkoli disertační práce prováděla výzkum pro oblast kraje Ústí nad Labem, jsou prezentované závěry s vysokou pravděpodobností ve své většině obecně platné (čekají však na ověření dalšími výzkumy).

První okruh otázek směřoval k proměnám organizační struktury spotřebního družstevnictví, které vyšlo z druhé světové války významně oslabeno. Po osvobození čekal na družstevníky úkol zásadní obnovy či dokonce nové výstavby českého družstevnictví. Tato obnova se realizovala na basi koncentračního procesu, zahájeného již za okupace, nyní ovšem rozvíjeného na nových demokratických základech. Ani v letech 1945 – 1948 se však plné jednoty spotřebního družstevnictví dosáhnout nepodařilo. Vedle Svazu spotřebních družstev (SSD, s převahou sociálně demokratických či alespoň sociálně demokraticky orientovaných funkcionářů ve vedení) zřízeného za války vznikla „revoluční cestou“ Ústřední rada družstev (ÚRD), organizace pod jasným vlivem KSČ v čele s Antonínem Zmrhalem. Navzdory tomu, že existence ÚRD nebyla až do poloviny roku 1948 podložena zákonem, měla ambice zastupovat veškeré družstevní hnutí. Často se tak ocitla ve střetech s SSD, které však obvykle nebyly programového či ideologického rázu, nýbrž rázu kompetenčního. Pozice ÚRD byla velmi silná a respektovaly ji jak orgány veřejné správy (ministerstva, ONV), tak i samotná jednotlivá družstva. Problém duality střežových organizací vyřešil (ovšem již v duchu nového režimu) zákon č. 187/1948 Sb. z července 1948, jímž byla ÚRD ustanovena jedinou vrcholnou organizací veškerého československého družstevnictví. V roce 1953 došlo v organizační struktuře spotřebního družstevnictví k procesu opačnému. Pozice ÚRD byla

oslabena zřízením systému selp, v jehož rámci vznikl podle sovětského vzoru Ústřední svaz spotřebních družstev (ÚSSD) a další oborové svazy. ÚRD sice zůstala zachována jako střežová organizace reprezentující veškeré československé družstevnictví především na mezinárodním poli, avšak její řídicí kompetence převzal ÚSSD.

Územní organizace samotných družstev se v letech 1945 – 1949 odlišovala podle toho, zda se jednalo o území bývalého Protektorátu či území odtržená po Mnichovské dohodě. Zatímco v bývalém Protektorátu si družstva část své prodejní sítě (a s ní spojené územní působnosti) zachovala a část obnovovala, v pohraničí probíhal proces zakládání nových družstev. Právní kontinuita s předválečnými konzumními družstvy byla spíše výjimkou (ze 14 sledovaných okresů se týkala pouze družstva v Ústí nad Labem), personální kontinuitu lze pouze ojediněle doložit na úrovni členů statutárních orgánů družstev. Je to ostatně logické – na německá spotřební družstva (která zde před válkou převažovala) nešlo navazovat z několika důvodů. Jednak byla nacistickým režimem zrušena, jednak zmizela drtivá většina jejich členské základny – ať již během války nebo po ní v důsledku nuceného vysídlení. Funkcionáři předválečných českých družstev často z pohraničí odešli a již se nevrátili. Nové obyvatelstvo přicházející v rámci osídlovací akce tak nemělo nač navazovat a zakládalo družstva nová.

Územně-organizační struktura spotřebních družstev vznikající po konci války v budoucím ústeckém kraji byla vytvářena se zřetelem k maximální účinnosti jejich distribuční funkce. V každém okresu existovalo nanejvýše jedno spotřební družstvo. Nezřídka se stávalo, že bylo více okresů zásobováno jedním velkým družstvem. Nedochovalo tedy k obnovení předválečné konkurence spotřebních družstev mezi sebou. Ojedinělé pokusy obnovit předválečná družstva byly vedeny snahou o navrácení majetku (konfiskovaného nacisty jakožto „opuštěného“), tato družstva pak fakticky nevyvíjela žádnou činnost a splynula nejpozději v roce 1948 s dominantním družstvem okresu. V roce 1949 byla rozhodnutím ÚRD dosavadní velká spotřební družstva (v autorem studovaném kraji se jednalo především o mosteckou Včelu) rozdělena na okresní, pouze výjimečně se připouštělo zásobování dvou či dokonce tří okresů jedním družstvem.

Zásadním přelomem v uspořádání spotřebního družstevnictví bylo zavedení selp (malých venkovských spotřebních družstev) v roce 1953. Jednání, která reorganizaci předcházela, byla dlouhá a bouřlivá. ÚRD kladla tomuto záměru, který byl téměř otrockým převzetím sovětského modelu, jenž byl českému prostředí cizí, vytrvalý, byť nakonec samozřejmě marný odpor. Druhá polovina roku 1951 a celý rok 1952 byly vyplněny řadou jednání, ve kterých se vrcholní družstevní představitelé v čele s Antonínem Zmrhalem pokoušeli prosadit jiná řešení. Velmi dobře si totiž uvědomovali značné nevýhody spojené se zavedením selp. Jednalo se za prvé o rozbití dosud fungujících okresních družstev na menší celky (pro zhruba 3000 zásobovaných obyvatel), za druhé

o zavedení nové čtyřstupňové řídicí soustavy (ÚSSD – krajské svazy – okresní svazy – selpa; při započtení ÚRD by šlo dokonce o soustavu pětistupňovou). A konečně za třetí znamenalo nucené přesunutí působnosti pouze na venkov ztrátu profitabilních a lépe vybavených městských prodejen i drtivé části výroben. Ačkoli byl odpor ÚRD velmi intenzivní, reorganizaci zastavit nedokázal. Ve zcela asymetrickém rozložení sil mezi ÚRD a ÚV KSČ ani nemohl. Příznačné je, že i ze svých dílčích požadavků dokázali družstevníci prosadit naprosté minimum, a to pouze ojediněle. Velmi podobně se vyvíjela jednání o selpech na úrovni jednotlivých družstev.

Model venkovských spotřebních družstev fungoval zhruba tři roky a od počátku s sebou přinášel celou řadu problémů především ekonomického charakteru. Již v průběhu let 1953 – 1954 byl počet selp částečně zredukován. Nejhuře hospodařící a s největšími problémy se potýkající družstva byla slučována s družstvy úspěšnějšími či disponujícími lepšími předpoklady úspěšného rozvoje (např. po stránce personální či logistické). V roce 1956 se již naplno projednávala nová reorganizace. ÚSSD se chopil iniciativy a po jednáních trvajících řadu měsíců dokázal nakonec prosadit svůj návrh návratu k okresnímu uspořádání (byť se zachováním krajských svazů a potvrzením působnosti pouze na venkově), které bylo zavedeno v průběhu roku 1957 a vydrželo pak s minimálními územními změnami až do roku 1989. Úspěch ÚSSD v jednáních v roce 1956 ostře kontrastuje s neúspěchem ÚRD o tři roky dříve. Podle názoru autora nešlo ani tak o růst vlivu vrcholné družstevní organizace, jako spíše o výraz zvýšené citlivosti ÚV KSČ vůči ekonomickým argumentům v důsledku velmi špatných výsledků selp. Návrat k principu „jeden okres – jedno družstvo“ v roce 1957 je projevem demontáže stalinského systému, vedené ovšem primárně ekonomickými důvody.

Druhý soubor otázek řešených touto prací se týkal rolí spotřebního družstevnictví v československé ekonomice let 1945 – 1956. V prvních třech letech byla družstva ovlivňována státem nepřímou. Dělo se tak především prostřednictvím přidělového systému. Jednak v oblasti zdrojů (pohonné hmoty, automobily, prostory, zásoby atd., ale také pracovní síly), jednak v oblasti samotného maloobchodního prodeje. Státem regulovaný systém cen negoval hlavní tradiční konkurenční přednost spotřebních družstev, tedy nižší ceny zboží. Otevíráním prodejen i nečlenům a proměňujícím se složením obyvatelstva pohraničí byla ze hry vyřazena i další tradiční konkurenční výhoda, kterou byl znalost „svého“ konkrétního zákazníka a jeho spotřebitelských zvyků, což vedlo k optimalizaci provozních nákladů a snižování ztrát. Ačkoli byly roky 1945 – 1948 pro spotřební družstva posledním obdobím alespoň částečné autonomie, neplnila družstva již v této době své původní ekonomické úlohy. Naopak rychle narůstal význam jejich role distribuční.

Po únoru 1948 se i ona částečná autonomie družstev vytrácela. Prostřednicím akčních výborů Národní fronty byla do družstev dosazena nová, vůči režimu loajální vedení. Míra kontroly výrazně narůstala, a to jak na centrální, tak i na lokální úrovni. Ke konci roku 1948 byl již prostor pro samostatné rozhodování družstev velmi omezený a družstva byla dále posouvána do role podřízených článků státem organizované distribuce v rámci centrálně plánované ekonomiky. Ruku v ruce s omezováním družstevní autonomie narůstala také politizace spotřebního družstevnictví. Její vrchol představuje reorganizace z let 1952 – 1953, v jejímž rámci vznikla venkovská spotřební družstva sovětského typu (selpa). Jak vyplývá ze stanov, dobového tisku i postojů představitelů KSČ vůči selpům, primární úkol nové organizační struktury byl propagovat JZD a napomáhat jejich vzniku. Nevysloveným, ale mezi řádky čitelným záměrem, bylo dokončení plné „disciplinace“ družstev. Úloha spotřebních družstev v československé ekonomice zůstávala sice důležitá, ekonomické faktory však ustupovaly argumentům ideologickým. Výsledkem bylo, že selpa nedokázala naplnit deklarované cíle ekonomické, natož pak politické a systém byl po necelých třech letech fungování demontován. Přesto však i v rámci změny z let 1956 – 1957 (návrat k okresním Jednotám) zůstávalo působení družstev omezeno pouze na venkov.

Nepřehlédnutelnou roli sehrála spotřební družstva v likvidaci soukromé maloobchodní sítě. Ta proběhla velmi rychle (z valné části do konce roku 1949). Několik autorem zjištěných statistik svědčí o tom, že velká většina živnostníků v ústeckém kraji vstupovala raději do družstva, než aby své prodejny předávala státnímu obchodu. Na celorepublikové úrovni je přitom tento jev sice rovněž většinový, ale výrazně méně četný než na Ústecku. Podle autorova názoru při tom sehrála klíčovou roli menší vazba živnostníků v pohraničí na jejich obchody. Většina z nich zde byla usazena nově, mnozí byli dosud formálně pouze národními správci. Svých prodejen se proto zbavovali ochotněji než živnostníci ve vnitrozemí. Tato vyšší míra „dobrovolnosti“ vedla k tomu, že si mohli vybrat mezi družstvem a Pramenem. Spotřební družstvo pak považovali za menší zlo. Rychlé rozšíření obchodní sítě spotřebních družstev o sotva uvěřitelných více než 25 000 prodejen během zhruba tří let se však neobešlo bez negativních důsledků (manka, nekvalifikovaný personál, problémy s rozvozem atd., viz níže). Družstva totiž postrádala logistické i personální předpoklady, aby takto velký nárůst úspěšně zvládla.

Jak dosvědčují fragmentárně dochované archivní dokumenty, byla vedení družstev v procesu „socializace“ obchodu leckdy až hyperaktivní. V některých případech, které rozhodně nebyly výjimečné, se postupy družstev jevíly nepřijatelné i pro utvářející se komunistický režim (zejména v roce 1948). Na druhé straně ovšem nepochybně existovalo i mnoho družstevníků, kterým se násilná „socializace“ soukromého obchodu nezamlouvala, byť to většinou nedávali otevřeně najevo. Pokud by se totiž v tomto smyslu vyjádřili, vydali by se na pospas nevoli režimu. Obecně však lze

konstatovat, že spotřební družstva jako celek „socializaci“ soukromého obchodu přivítala. Tento postoj byl logickým vyústěním historicky přinejlepším rezervovaných vztahů mezi družstevním a soukromým obchodem. Autor se zde dostává do dílčího nesouladu se závěry jediné významnější české publikace o dějinách družstevnictví vydané po roce 1989. Ta „socializaci“ soukromého obchodu interpretuje takto: „*Mocenskými rozhodnutími byla spotřební družstva využita a zneužita v násilném procesu socializace. ... Od dubna 1948 do konce roku 1951 byla nucena 'přesvědčovat' soukromé obchodníky o přednostech socialistického obchodování.*“¹⁷ Podle autora disertační práce nebyla spotřební družstva jen nevinnými oběťmi komunistického režimu. Naopak, jak již bylo zmíněno, v mnoha případech šla „socializaci“ obchodu naproti, někdy i agilněji, než si režim představoval. Množství dobrovolné a aktivní kooperace s novým režimem se družstvo od družstva lišilo. Není nicméně pochyb o tom, že nezanedbatelná část představitelů družstev (ale i prostých členů) nahlížela likvidaci soukromého obchodu jako posílení družstev a „zasloužené vítězství socialismu“.

Třetí část disertační práce řešila vývoj vztahu mezi spotřebními družstvy a Komunistickou stranou Československa. KSČ uplatňovala svůj vliv na družstva dvěma hlavními způsoby. Prvním z nich byl tlak shora přes organizační strukturu. Zde hrála (zejména do roku 1948) klíčovou roli ÚRD. Po převratu v roce 1948 se kontrola spotřebních družstev realizovala hlavně přes závodní organizace KSČ a jim nadřazené stranické orgány. Ty rozhodovaly o všech důležitých záležitostech, ačkoli formálně plynuly pokyny stále oficiální cestou (tedy přes ÚRD, ministerstva, národní výbory atd.).

Druhým zásadním způsobem ovládnutí družstev byl tlak zdola, tedy přes personální (kádrové) záležitosti. Ačkoli i zde je klíčovým zlomem převzetí moci komunisty v únoru 1948, pozice KSČ uvnitř družstev se upevňovaly již v letech 1945 – 1947. Zjevné je, že již na konci roku 1947 měli komunisté v řadě družstev většinu a v mnoha dalších k ní směřovali. Postupy, které přitom uplatňovali, byly nezřídka za hranou nejen dobrých mravů, ale i předpisů či dokonce zákonů. Jak však ukázaly případy litoměřické Jednoty a děčínského Sociakolu, možnosti jejich odpůrců domoci se alespoň nestranného projednání sporných záležitostí byly velmi limitované. V případě vážného střetu volili komunističtí členové ve vedení družstev zdržovací taktiku a s protivníky si to „vyřídili“ po únoru 1948.

Velmi záhy po únoru 1948 byla vedení družstev „vyčištěna“ od politicky nepohodlných osob. Spotřební družstevnictví bylo v personálních otázkách plně podřízeno kádrové politice KSČ. Kvalifikace vedoucích představitelů se poměrně rychle mění. Namísto dřívějších odborných

17 SMRČKA: *Vývoj družstevnictví...*, c.d., s. 42.

kompetencí a zkušeností byla nyní kvalifikačním kritériem loajalita novému režimu, ideálně garantovaná stranickou legitimací KSČ či členstvím v masově politické organizaci. Jen přibližně jedna pětina z autorem zkoumaného souboru funkcionářů měla vzdělání v obchodu nebo podobném oboru, a to včetně vzdělání výučního. Pouze něco přes pět procent jich mělo vyšší než výuční vzdělání. Na druhé straně se však téměř z poloviny jednalo o lidi s alespoň určitou odbornou praxí. Svými zkušenostmi tak mohli alespoň částečně kompenzovat absenci teoretických znalostí. Je však nesporné, že odborná a vzdělanostní úroveň sledovaných členů představenstev klesala. Přesto se místy udrželi kvalifikovaní a schopní vedoucí, jako například roudnický ředitel Jednoty Patera, ovšem pouze za předpokladu pozitivního či alespoň neutrálního postoje k novým politickým poměrům.

V politických otázkách se družstevní tisk až do převratu v roce 1948 nijak výrazně neangažoval. Ačkoli mělo vedení ÚRD ke KSČ ideově velmi blízko, dodržoval její tiskový orgán až do února 1948 formálně politickou neutralitu družstevního hnutí. Ve zřídka vyjádřeních ke konfliktům mezi KSČ a demokratickými stranami (např. ohledně znárodnění velkoobchodu) však spíše favorizoval stanoviska KSČ. V letech 1949 – 1953 se družstevní tisk, analogicky s celkovým vývojem, vyznačoval velmi silnou ideologizací, schematismem a politickým obsahem zaměřeným především na mezinárodně politickou situaci. Teprve od roku 1954 se začala úroveň politizace pozvolna snižovat.

Poslední okruh otázek řešený disertační prací se zaměřil na hospodářskou činnost spotřebních družstev. Roky 1945 – 1956 pro ně byly nepochybně obdobím rychlého růstu v kvantitativních parametrech, jako byl počet prodejen, zaměstnanců či výše obrátů. Tento růst probíhal v několika etapách. Během první z nich, trvající přibližně do podzimu 1948, bylo tempo expanze spotřebního družstevnictví relativně mírné a v zásadě odpovídalo jeho ekonomickým potřebám. Druhá fáze začala na podzim 1948 a trvala do zavedení selp počátkem roku 1953. Byla charakterizována enormně rychlým růstem počtu prodejen, zaměstnanců a obrátů, jenž byl důsledkem horečně prováděné „socializace“ soukromého obchodu v období prvního pětiletého plánu. Počínaje rokem 1951 se na tomto trendu vývoje podílelo také převádění hostinců pod spotřební družstva. Počátek roku 1953 představuje ve vývoji těchto parametrů výkyv způsobený schematickou delimitací sítě provozoven mezi státním (města) a družstevním (venkov) obchodem. Spotřební družstva jí ztratila velké množství prodejen. Venkovských provozoven získaných od státního obchodu bylo výrazně méně než předaných městských. V průběhu roku 1953 i let následujících množství prodejen rostlo již výrazně pomalejším tempem a bylo spíše výrazem „doladování“ prodejní sítě.

Odlišnou dynamiku vykazoval vývoj zisků spotřebních družstev. I přes značně omezenou pramennou základnu je možné konstatovat v tomto vývoji jeden základní zlom. Představují jej roky 1949 – 1950. Do té doby byla činnost spotřebních družstev řízena především s ohledem na hospodářské výsledky. Družstva dosahovala limitovaných zisků. Ačkoli byla jejich výše řádově nižší než v meziválečném období, umožňovala udržení většiny družstev „v černých číslech“, případně dovozovala i vyplácení restitucí (byť opět mnohem nižších než v době první republiky). Po roce 1950 naopak nabývá vrchu politický rozměr činnosti spotřebních družstev a ekonomické faktory ustupují do pozadí. Zisky družstev byly plánovány velmi nízko (maloobchodní marže se pohybovala kolem 5 %). To plně korelovalo se záměry režimu: Spotřební družstva nebohatla a ani bohatnout nesměla. Komunistická strana zásadně neměla zájem nechat kohokoli bohatnout, a vychovávat si tak „novou (malo)buržoazii“. Kromě toho byla KSČ principiálně proti jakémukoli podnikání – družstevní nevyjímaje.

Navzdory výše uvedenému by však plánované zisky družstev pravděpodobně postačovaly k tomu, aby mohla fungovat. Ve skutečnosti tomu však bylo jinak. Již po roce 1950 se družstva často propadala do ztrát, což se ještě znásobilo přechodem na selpa v roce 1953. Jejich ekonomická situace se stávala postupně neudržitelnou a podle názoru autora byla hlavním důvodem demontáže neúspěšného systému v letech 1956 – 1957. Příčinou ztrátových výsledků družstev bylo nedodržení plánů obratu na jedné a překročení plánů nákladů na druhé straně. Tyto skutečnosti vyplývaly především z následujících specifických problémů, které výrazně limitovaly efektivitu spotřebních družstev a které byly zakódovány přímo v podstatě centrálně plánované ekonomiky:

1. Nedostatečná technická vybavenost prodejen, výroben, skladů a logistiky. Sklady a výrobní byly často velmi zastaralé, stejně tak autoparky nedisponující navíc ani zdaleka potřebnou kapacitou. Důsledky se projevovaly nejen ve velkých provozních nákladech, ale i ztrátách zničeného či poškozeného zboží. Kromě toho u spotřebních družstev velmi často selhával včasný rozvoz zejména čerstvého pečiva.
2. Nedostatečné počty a nízká kvalifikace zaměstnanců spotřebních družstev. Ty byly důsledkem příliš rychlého rozvoje prodejní sítě v letech 1948 – 1952, vytlačování bývalých živnostníků a národních správců z družstev a přesouvání mužských pracovních sil z terciárního do primárního sektoru. Tito pracovníci byli často nahrazováni ženami z domácností s minimální či dokonce nulovou praxí a pouze se základním vzděláním. Velkým omezením pro nábor kvalifikované pracovní síly představovaly také silně podprůměrné mzdy. Ty vedly kromě výše uvedených problémů také k častému jevu drobných krádeží a podvodů zaměstnanců („přilepšení“ domácímu rozpočtu), což bylo

obecně tolerováno. Celkovým výsledkem byla rozrůstající se manka a ztráty v dříve nepředstavitelných rozměrech.

3. Nedostatek kvalitního zboží. Jednalo se především o široký sortiment spotřebních (v tehdejší terminologii průmyslových) výrobků, ale často i základních potravin. Kromě toho byla kvalita těchto potravin (zejména pečiva, masa a uzenin) často velmi nízká, někdy i z hygienického a zdravotního hlediska zcela nepřijatelná. Na tom se samozřejmě často podílela nedostatečná kontrola (viz níže). Z větší části však byly příčinou makroekonomické faktory, jako obecný nedostatek spotřebního zboží, nízká kvalita obilí (a z něj vyráběné mouky a posléze pečiva) atd.
4. Neefektivní řízení. Ačkoli množství problémů vyplývalo z příčin makroekonomického charakteru, některé by bývaly byly s jistou mírou iniciativy a odbornosti řešitelné. Právě tyto vlastnosti však většině řídicích pracovníků chyběly. Kvalifikací byla stranická příslušnost či kádrový původ a politické postoje. Vedoucí pracovníci tak družstevní problematice často dostatečně nerozuměli a nebyli schopni (a často ani ochotni) kompetentně řídit. Jak ukázalo několik autorem sledovaných případů, nezdá se, že jimi vyvinutá iniciativa narazila na nepochopení či přímo odsouzení u orgánů KSČ. Konfliktní diskuze mezi družstevníky a představiteli komunistické strany na příslušných úrovních jsou pro léta 1948 – 1956 symptomatické. Jednalo se často o jakési monology obou stran či „debatu s hluchým“. V přístupu činitelů KSČ byla patrná vysoká míra schematismu a ideologie, které převažovaly nad věcnými argumenty.

Disertační práce se zabývala také základní otázkou, komu spotřební družstva ve sledovaném období sloužila. I v této oblasti dochází k výrazným proměnám. Zatímco v období limitované demokracie let 1945 – 1948 byl centrem zájmu družstev (vedle distribučních úloh) stále ještě člen, tedy družstevník – majitel podílu, po únoru 1948 do popředí vystupují zájmy centrálně plánované ekonomiky a státní moci. S tím se mění i role družstevníka. Ta byla od poloviny 19. století tradičně dvojí: Družstevník byl samozřejmě zákazníkem, ale současně také podílníkem podnikatelského subjektu. Jako takový měl nárok ovlivňovat činnost družstva a mít také podíl na zisku prostřednictvím restitucí. V komunistickém režimu však tato druhá role zaniká a družstevník se fakticky stává pouze zákazníkem (hospodaření družstev bylo plánováno tak, aby i v případě dodržení plánu byly restituce minimální).

Pod zorným úhlem naplňování tradičních rolí spotřebních družstev (svépomoc v podobě zprostředkování levného nákupu a restitucí; autonomní podnikání v tržním prostředí) si autor klade

otázku, zda spotřební družstva po roce 1948 vůbec ještě byla spotřebními družstvy. Formálně nepochybně ano. Režimem nebyla zrušena, naopak stala se po státním obchodu druhou největší distribuční organizací. Naplněním svých původních rolí však již nepochybně nikoliv. Zůstávaly jim vlastně pouze funkce sociální (podpora členům v obtížných životních situacích, kterou režim naopak podporoval) a distribuční. Nově jim pak byly přiřknuty role politické. Ekonomický dirigismus spolu s totalitárním režimem devalvovaly role i obsah spotřebního družstevnictví, a v některých případech je dokonce zcela vyprázdnily. Ze spotřebních družstev, jak se vyvíjela po přibližně sto let, zůstávaly jen prázdné skořápky zbavené reálného obsahu. Byly to fakticky pouze a jenom články státem řízené distribuce.

Výběr pramenů a literatury

Archivní prameny

Národní archiv Praha

fond Úřad předsednictva vlády, Praha (1945 - 1968)

fond KSČ - Sjezdy - IX. sjezd KSČ 25. - 29.května 1949

fond KSČ - Ústřední výbor 1945-1989 - Politický sekretariát ÚV KSČ 1951 - 1954, rejstříky

fond KSČ - Ústřední výbor 1945-1989 - Sekretariát ÚV KSČ 1945 - 1951

fond Hospodářská rada ÚV KSČ 1948 - 1951

fond KSČ - Ústřední výbor 1945-1989 - Oddělení stranických orgánů

fond KSČ – Ústřední výbor 1945 – 1989 – Generální sekretariát

Státní oblastní archiv Litoměřice

fond Krajský soud Litoměřice (1849 - 1949)

fond KSČ - severočeský krajský výbor Ústí nad Labem (1946 - 1989)

fond Severočeský krajský národní výbor Ústí nad Labem (1949 – 1991)

Státní okresní archiv Litoměřice se sídlem v Lovosicích

fond Jednota, lidové spotřební družstvo Lovosice (1952 - 1960)

fond Jednota, lidové spotřební družstvo Litoměřice (1945 - 2007)

fond Jednota, lidové spotřební družstvo Roudnice nad Labem (1949 - 1960)

Městský archiv Ústí nad Labem

fond Jednota, lidové spotřební družstvo Ústí nad Labem (1945 - 1950)

fond Okresní národní výbor Ústí nad Labem (1945 - 1986)

fond KSČ, okresní výbor Ústí nad Labem (1950 - 1989)

Státní okresní archivy Děčín, Chomutov, Louny, Litoměřice, Most, Teplice

fondy příslušných okresních národních výborů a okresních výborů KSČ

fond Jednota, lidové spotřební družstvo Lovosice (1952 - 1960)

fond Jednota, lidové spotřební družstvo Litoměřice (1945 - 2007)

fond Jednota, lidové spotřební družstvo Roudnice nad Labem (1949 - 1960)

Archiv Družstevní asociace ČR

fond Představenstvo / Předsednictvo ÚRD

Statistické prameny

Historická statistická ročenka ČSSR. 1. vyd. Praha: SNTL, 1985. 910 s.

Statistická příručka království českého 1913.

Statistické ročenky Republiky Československé 1922 – 1938, 1948, 1957.

Literatura

ARENDDT, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 1996. 679 s. Oikúmené. ISBN 80-86005-13-5.

ARON, Raymond. *Demokracie a totalitarismus*. 2. vyd. Brno: Atlantis, 1993. 218 s. ISBN 80-7108-064-0.

DVOŘÁK, Ladislav František. *Družstevnictví československé*. Praha: Ústř. jednota hosp. družstev, 1920. 87 s.

FRANC, Martin: Výkladní skříň socialismu. Obchod s potravinami v Praze v padesátých a šedesátých letech 20. století. In: KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK Michal: Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu, sv. 5. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2015, s. 222 – 240.

HLOUŠEK, Vít, ed. a KOPEČEK, Lubomír, ed. *Demokracie: teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie*. 2. vyd. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2007. 379 s. Sborníky; sv. č. 9. ISBN 978-80-210-4249-0.

HŮLKA, Rudolf, ed. *Třicet let české zemědělské družstevní práce: jubilejní spis Ústřední jednoty hospodářských družstev v Praze a přičleněných kampeliček a družstev*. V Praze: Ústřední jednota hospodářských družstev a přičleněných kampeliček a družstev, 1928. 622, 45 s.

- HUNČOVÁ, Magdalena. *Družstva a jejich role v tržní ekonomice*. Vyd. 1. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2006. 197 s. Acta Universitatis Purkynianae; 126. Studia oeconomica. ISBN 80-7044-810-5.
- JANČÍK, Drahomír a KUBŮ, Eduard.: *Zwischen Planbefehl und Markt: Der Diskurs der zweiten tschechoslowakischen Wirtschaftsreform*, in: Boyer, Christoph (Hg.), *Sozialistische Wirtschaftsreformen. Tschechoslowakei und DDR im Vergleich*, Frankfurt am Main 2006, s. 65-124.
- JIRÁSEK, Zdeněk a ŠŮLA, Jaroslav. *Velká peněžní loupež v Československu 1953, aneb, 50: 1. 1. české vyd.* Praha: Svítání, 1992. 164 s., [8] s. obr. příl. ISBN 80-900238-9-4.
- JONÁK, Alois. *15 let československého spotřebního družstevnictví*. 1. vyd. Praha: Svépomoc, 1960. 124, [2] s.
- KAPLAN, Karel. *Proměny české společnosti (1948-1960). Část první*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007. 313 s. Česká společnost po roce 1945; sv. 3. ISBN 978-80-7285-079-2.
- KISTANOV, Jakov Andrejevič. *Sovětské spotřební družstevnictví. 2. díl. 2. vyd.* Praha: ÚRD v nakladatelském a vydavatelském družstvu Úroda, 1952. 278 s.
- KISTANOV, Jakov Andrejevič. *Spotřební družstevnictví za socialismu*. Praha: Svépomoc, 1957. 15, [i] s.
- KOČIAN, Jiří, ed. a DEVÁTÁ, Markéta, ed. 1948: *Únor 1948 v Československu: Nástup komunistické totality a proměny společnosti*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011. 345 s. ISBN 978-80-7285-108-9.
- KUBŮ, Eduard: *Economic Reconstruction of Czechoslovakia after World War II: (The Path of an Industrial State from a Market Economy to a Planned Economy)*. In: "Discourses - Diskurse" : *Essays for - Beiträge zu Mikuláš Teich & Alice Teichova* /Praha : Charles University in Prague, 2008 s. 111-127.
- KUČERA, Jaroslav. *Odsunové ztráty sudetoněmeckého obyvatelstva: problémy jejich přesného vyčíslení*. Vyd. 1. Praha: Federální ministerstvo zahraničních věcí, 1992. 57 s. ISBN 80-900706-0-4.
- KULT, Ivo a ŠORM, Vladimír. *Československé spotřební družstevnictví*. 1. vyd. Praha: Svépomoc, 1957. 77, [2] s. Knihovna učňovských a závodních škol práce spotřebních družstev; Sv. 1.
- LUSTIG, Emil. *Devadesát let družstevnictví: vydáno k oslavě 90letí trvání rohdalského programu ze dne 21./12. 1844*. V Praze: Ústřední svaz českoslov. družstev, 1934. 14 s. Družstevní knihovna; Čís. 30.
- MLÝNSKÝ, Jaroslav. *Únor 1948 a akční výbory Národní fronty*. 1. vyd. Praha: Academia, 1978. 205, [1] s.
- NĚMCOVÁ, Lidmila a PRŮCHA, Václav. *K dějinám družstevnictví ve světě a v Československu*. V Praze: Vysoká škola ekonomická, Národohospodářská fakulta, 1999. 44 s. Studie z

hospodářských dějin; č. 13. ISBN 80-7079-887-4.

NĚMCOVÁ, Lidmila a kol. *Vybrané kapitoly z českého družstevnictví*. Praha: Družstevní asociace ČR, 2001. 166 s. ISBN 80-238-7912-X.

PERNICA, Karel Martin. *Družstevnictví*. 1. vyd. Praha: Svépomoc, 1968. 342 s.

PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992*. 1. vyd. Brno: Doplněk, 2009. 2. sv. ISBN 80-7239-147-X.

RADVANOVSÝ, Zdeněk. *Konec česko-německého soužití v ústecké oblasti 1945-1948*. 1. vyd. Ústí nad Labem: UJEP, 1997. 204 s. Acta Universitatis Purkynianae Facultatis Philosophicae. Studia historica. ISBN 80-7044-180-1.

SMRČKA, Ladislav a kol. *Vývoj družstevnictví na území ČSFR*. Praha: Svépomoc, 1992. 236 s. ISBN 80-7063-068-X.

ŠKATULA, Emanuel (ed.): *Dílo družstevní svépomoci: jubilejní spis k 25. výročí založení Ústředního svazu československých družstev v Praze*. ÚSČD, Praha 1933.

ŠORM, Vladimír a ULRICH, Jindřich. *Společenská úloha spotřebního družstevnictví*. 1. vyd. Praha: Svépomoc, 1963. 108, [2] s.

ŠORM, Vladimír, PERNICA, Karel Martin a VĚTVIČKA, Miloš. *Dějiny družstevního hnutí. Díl 3, Dějiny spotřebního družstevnictví u nás. 2. část, Historie a úloha bytového družstevnictví*. 1. vyd. Praha: Svépomoc, 1961. 318 s.

VĚTVIČKA, Miloš. *20 let družstevnictví svobodného Československa*. 1. vyd. Praha: Svépomoc, 1965. 117, [2] s.

Družstevnictví a jeho hospodářské a sociální poslání v Československé republice: Cyklus deseti přednášek, uspořádaných Sociálním ústavem ČSR v říjnu 1930 až únoru 1931 o teoretické podstatě, historickém vývoji, síle, výkonnosti a cílech družstevního hnutí. V Praze: Sociální ústav, 1931. 161 - [1] s.

Tisk a propagační materiály

BÍLÁ, Hana, ed. a MUCHA, Vilém, ed. *Pracující rok: Družstevní rodinný kalendář pro r. 1949*. Roč. 2. Praha: ÚRD, 1948. 160 s.

Družstevní věstník 1945 – 1949.

Družstevník 1950 – 1956.

Kalendář českých družstev na rok 1921. Praha: Ústřední svaz československých družstev, 1920. Exemplář v majetku Muzea družstevnictví.